

November 1989 na Slovensku

Súvislosti, predpoklady a dôsledky

Štúdie a úvahy

Editori

Jan Pešek – Soňa Szomolányi

č-00-60098-08 Klad

Obsah

I. Z pohľadu historikov

Vilém Prečan Síredoevropský kontext demokratického prevratu v Československu roku 1989	7
Lubomír Lipták Miesto Novembra 1989 v moderných slovenských dejinách	24
Michal Barnovský Vedenie KSČ a KSS - od nástupu M. Gorbačova po November 1989	30
Jan Pešek Pohľad štátnej moci na disent na Slovensku v „ére prestavby“	45
Juraj Marušíak Nezávislé iniciatívy na Slovensku v rokoch normalizácie	54
Jozef Žatkuliak Čo otvoril November 1989 vo sfére politickej, ekonomickej a štátoprávnej	76

II. Z pohľadu politológov a sociológov

Sonja Szomolányi November 1989: otvorenie kľukatej cesty k demokracii	92
Peter Učený Desať rokov vývoja straníckej politiky a jeho formatívny konflikt	111
Vladimír Krivý Kultúrne vzorce: staré a nové kontúry	134
Olga Gyarfášová - Marián Velšic Dynamika verejnej mienky	150
Katarína Zavacká Prevrat v ústavnoprávnom vývine	162
Miroslav Kusý O čom to bolo...	166
Daniel Luther - Peter Salner Spoločnosť v prejavoch neformálnej komunikácie pred novembrom 1989	170

z láskavou podporou National Endowment for Democracy

SLOVENSKÁ AKADEMIA VIED
Politologický kabinet
Dúbravská cesta č. 9
813 64 BRATISLAVA

PK SAV 14/2000 prír. č. 1667

výber z autora

© Nadácia Milana Šimečku, Historický ústav Slovenskej akadémie vied
a Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského

Nezávislé iniciatívy na Slovensku v rokoch normalizácie

Juraj Marušiak

Pri analýze fenoménu disidentského hnutia na Slovensku medzi prvými vyvstala otázka definovania pojmu „disident“. Podľa *Slovníka cudzích slov* ide o odporu oficiálnej mienky, oficiálneho smeru v politike, resp. v štáte. Disent sa chápe ako politický odboj, odpor proti oficiálnej mienke, oficiálnemu smeru v politike, resp. v štáte. Značná časť historikov a politológov - na Slovensku tento názor zastával najmä prof. Kusý - za disidentov považuje iba bojovníkov za ľudské práva, teda obmedzuje pojem disidentské hnutie na jav z obdobia 60.-80. rokov a na aktivity prevažne liberálnych, resp. exkomunistických intelektuálov.¹ Václav Moulis dokonca vymedzuje rámcem aktivít disentu v prípade ZSSR. Podľa neho činnosť disentu spočívala v nezávislej literárnej tvorbe, s čím súvisela požiadavka slobody slova, v kritike stalinizmu, v prejavovaní protestu proti zatýkaniu a zároveň v prejavovaní sympatií so zatýkanými a väznenými a v rozširovaní samizdatu.² Vo svojom ďalšom diele³ tento pojem rozoberá podrobnejšie. Chápe ho ako „kritický – nie v povrchnom zmysle slova – názor a postoj k politike komunistickej strany a jeho verejné prejavovanie.“ Považuje ho za „prirodzený produkt totalitnej spoločnosti ... v jej zostupnej fáze.“ Za disent v „pravom zmysle slova“ považuje iba tzv. intelektuálny disent, vznikajúci z malých diskusných skupín, nie krajiné formy a prejavy odporu, ako napr. štrajky alebo vytváranie tajných politických strán. Medzi disidentské aktivity zaraďuje kritické názory na minulosť, úvahy o „pravom“ socializme a jeho „deformáciách“ od teoretických úvah po rozbor národnostnej otázky. Umeleckú tvorbu však považuje za „osobitný odtieň disentu,“ v niektorých prípadoch skôr za polodisent. Hoci požiadavka rešpektovať ľudské práva je nesporné politická, aj samotní protagonisti „disentu,“ vrátane Charty 77, sa odmietali definovať ako „politická opozícia“, naopak, Charta 77 sa definovala ako „voľné, neformálne a otvorené spoločenstvo ľudí rôznych presvedčení, rôznej viery a rôznych profesíí, ktoré spája vôľa jednotlivca a spoločne sa zasadzovať za rešpektovanie občianskych a ľudských práv v našej krajine i vo svete.“⁴ Na druhej strane pri používaní pojmov „politická opozícia“ a „odpor“ proti komunistickému režimu sa pridržiavam definície poľského his-

¹ KUSÝ, M.: Ľudské práva a slobody v období rokov 1968–1989. In: Demokracia a ochrana ľudských práv. Teória, prax, medzinárodná úprava, Koganová, V. (ed.). Ekonomická univerzita – SZPV, Bratislava 1996, s. 202–220.

² ŠVANKMAJER, M. – VEBER, V. – SLÁDEK, Z. – MOULIS, V.: Dějiny Ruska. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1995, s. 386.

³ MOULIS, V.: Dějiny sovětského disentu. In: Sondy k dějinám SSSR, MOULIS, V. – SLÁDEK, Z. – VORÁČEK, E. (eds.). Ústav dějin střední a východní Evropy AV ČR, Praha 1993, s. 112-113.

⁴ PREČAN, V.: Charta 77. 1977-1989. Od morálnej k demokratickej revoluci. Čs. středisko nezávislé literatury, Scheinfeld-Schwarzenberg – Archa Bratislava – ÚSD ČSAV Praha 1990, s. 2.

torika Andrzeja Friszkeho, podľa ktorého je odpor „spontánna, neorganizovaná a neriadená činnosť proti nanucovanému politickému, resp. ideologickému systému, často spojená s obranou tradičných hodnôt“, kým politická opozícia znamená „vedomú, plánovitú organizačnú alebo intelektuálnu činnosť, opierajúcu sa o určitý program, ktorej cieľom bolo odstránenie systému alebo jeho reformovanie, spočívajúce v obmedzení monopolu moci strany a v obnovovaní subjektivity spoločnosti.“⁵

Pri vypracúvaní koncepcie *Slovníka disidentov strednej a východnej Európy* v gescii organizácií združujúcich bývalých opozičných aktivistov vo Varšave sa prijala takáto definícia pojmu „disident“: Za disidentov sú v tomto prípade považovaní ľudia, ktorí aktívne vystupovali proti komunistickému systému, na obranu ľudských práv a základných demokratických slobôd, iniciovali opozičné aktivity, neuchyľovali sa k násiliu, rešpektovali demokratické pravidlá v nedemokratickom svete, za ich činnosť im hrozili represie a pôsobili mimo oficiálnych mocenských štruktúr.⁶ Takéto vymedzenie pojmov umožňuje zahrnúť pod pojem disent aj najvýznamnejšie skupiny či jednotlivcov, resp. aktivity, ktoré nesledovali primárne politické ciele, ale koncentrovali sa najmä na odpor proti komunistickému systému, ktorých činnosť napriek pôvodným zámerom nadobudla politické dimenzie.

Situáciu navyše komplikuje skutočnosť, že viacerí protagonisti aktivít nezávislých od komunistického režimu, ktorí boli za svoju činnosť perzekvovaní, odmietajú svoje zaradenie do disentu s tým, že ciele, ktoré sledovali, nemali primárne politický charakter. Takéto zaradenie odmietali aj vzhľadom na obavy z možných perzekúcií zo strany komunistického režimu. Preto som sa rozhodol používať širší pojem „nezávislé iniciatívy“, ktorý nevzbudzuje také kontroverzie a konfúzne predstavy, ako pojem disident. Tento pojem budem používať paralelne s pojmom disent.

Pri výskume disidentskej problematiky na Slovensku vyvstáva viacero ďalších otázok, ktoré stále zostávajú otvorené a azda môžu byť podnetom aj pre širší interdisciplinárny výskum:

Akú typológiu politického správania sa občanov a predovšetkým intelektuálnych elít počas normalizácie možno urobiť?

Prečo bol disent na Slovensku početne taký slabý a v porovnaní s Českom mal omnoho menší vplyv na spoločnosť, a to aj napriek tomu, že postihy občanov za aktivity v rokoch 1968–1969 (súdne aj mimosúdne) dosiahli po roku 1968 na Slovensku omnoho menšiu intenzitu ako v Česku?

Mala normalizácia na Slovensku skutočne miernejší priebeh ako v Česku?

Prečo dochádza k jeho organizovaniu v porovnaní s Českom tak neskoro, prečo sa samizdatové periodiká, ak nerátame kresťanské samizdatové periodiká, objavujú až tak neskoro?

Nakoľko boli nezávislé iniciatívy na Slovensku autonómnym javom a nakoľko možno hovoriť o spoločnom československom disente? Čo bolo v slovenskom disente autonómne a čím bol špecifický v porovnaní s disentom v Česku a aké boli ich spoločné črty?

⁵ FRISZKE, A.: *Opozycja polityczna w PRL 1945-1980*. Aneks Publishers, London 1994, s. 5.

⁶ Protokół konferencji przedstawicieli ośrodków przygotowujących „Słownik dysydentów“. Warszawa, Ośrodek KARTA, 4.–5. 7. 1998.

Ako možno štrukturovať disent, resp. nezávislé iniciatívy na Slovensku a aké kritériá možno pritom použiť?

Aká bola úloha disentu na Slovensku pri páde komunistického režimu?

Akú periodizáciu možno použiť pri vývoji nezávislých iniciatív, resp. disentu na Slovensku?

V čom sa činnosť nezávislých iniciatív na Slovensku v rokoch 1969–1989 odlišuje od protirežimných aktivít v období rokov 1948–1968?

Plenárne zasadnutie ÚV KSČ v dňoch 28.–30. 1. 1970 vyhlásilo všeobecnú čistku v KSČ formou pohovorov spojenú s výmenou straníckych legitimácií. Z KSČ mali odísť všetci tí, ktorí sa angažovali v reformnom procese. Previerkové komisie boli menované zhora z pracovníkov straníckeho aparátu, ich rozhodnutie schvaľoval nadriadený stranícky orgán. V rámci celého Československa bolo podľa stavu z 9. 10. 1970, keď ešte nebolo rozhodnuté o osude 10 792 prípadov (0,7 % členov), zbavených členstva v KSČ vylúčením alebo vyškrtnutím 326 817 ľudí, t. j. 21,7 % z celkového počtu členov. Keď k nim pripočítame ďalších 146 914 ľudí, ktorí KSČ opustili v rokoch 1968–1969 (predovšetkým vystúpením z jej radov), počet členov KSČ v rokoch 1968–1970 klesol o 473 731 ľudí.⁷ Kým v Česku muselo KSČ nedobrovoľne opustiť 23 % členov, na Slovensku bolo členstvo v KSČ zbavených celkovo 53 206 ľudí, t. j. 17,5 % členov. Postihnutí boli predovšetkým príslušníci inteligencie, pracovníci SAV, vysokých škôl, vydavateľstiev, médií a ústredných úradov.⁸ Zákaz publikovania postihol spisovateľov Dominika Tatarku, Ladislava Ťažkého, Petra Karvaša, Štefana Moravčíka, Romana Kaliského, Ctibora Štítnického, Juraja Špitza, Lászloa Dobosa, Milana Hamadu, Ivana Kadlečíka, Pavla Hrúza, filozofov Milana Šimečku a Miroslava Kusého a mnohých ďalších. Odpór proti čistkám v spoločnosti bol pomerne slabý. Spomedzi otvorených prejavov nesúhlasu treba spomenúť napr. vystúpenie Ondreja Pavlíka na zasadnutí ÚV KSS 9. 7. 1970, ostro kritizujúceho počinanie tzv. straníckych jadier, ktoré „mesiace zbierajú a kontrolujú materiály na odstreľovanie ľudí“, pričom metódy používané pri tzv. normalizácii pribrovnával k praxi 50. rokov.⁹ Jeho vystúpenie však bolo viac motivované obavami o svoj vlastný osud, ako nesúhlasom s oficiálnou politikou KSČ, čo dokumentuje aj jeho neskorší postoj, keď sa plne postavil na stranu Gustáva Husáka a počas 70. a 80. rokov podporoval oficiálny kurz, ba dokonca medzi slovenskými intelektuálmi patril k najkonzervatívnejším komunistom. Podobne spisovateľ Vladimír Mináč v Slovenskej televízii 21. 5. 1970 pri príležitosti výročia založenia KSČ varoval pred „novými kádrovníkmi“ a „neobmedzenými vlastníkmi pravdy“. Aj V. Mináč sa však stal oficiálnym spisovateľom a až do konca 80. rokov patril medzi najostrejších exponentov oficiálnej línie medzi slovenskými intelektuálmi.

⁷ MAŇÁK, J.: Čistky v Komunistické strane Československa 1969–1970. ÚSD AV ČR, Praha 1997, s. 58, 117.

⁸ ŠTEFANSKÝ, M.: Invázia, okupácia a jej dôsledky. In: Slovenská spoločnosť v krízových rokoch 1967–1970. Zv. III. Komisia vlády SR pre analýzu historických udalostí z rokov 1967–1970 – Politologický kabinet SAV, Bratislava 1992, s. 191–192; Maňák, J.: c. d., s. 58.

⁹ ŠTEFANSKÝ, M.: Invázia..., s. 182.

Napriek uvedeným vystúpeniam normalizáciu a čistky vo verejnom živote „slovenská spoločnosť prijala... pasívne“.¹⁰ Príčinou bola omnoho slabšia rozvinutosť občianskej spoločnosti v porovnaní s Českom, skutočnosť, že Slovensko bolo v rokoch 1968-1969 „menej kontrarevolučné“, čo oficiálna propaganda obzvlášť zdôrazňovala. Ďalšou príčinou bolo to, že na čele normalizačného procesu a obnovy „ancient regime“ do značnej miery stáli protagonisti tzv. obrodného procesu ako aj to, že nespokojnosť väčšiny obyvateľstva Slovenska s jeho postavením v rámci Československa a volanie po vytvorení federácie spomalili procesy politickej diferenciácie. Skutočnosť, že bývalí vedúci predstaviteľia „obrodného procesu“ kapitulovali, stiahli sa z politického života a prestali vyvíjať verejnú činnosť, resp. stali sa aktívnymi exponentmi normalizačného režimu spôsobila, že väčšina obyvateľstva, zbavená politických lídrov, si takisto zvolila cestu prispôsobenia sa komunistickému režimu. Kapitulovali aj ľudia ako bývalý predseda Národného zhromaždenia Josef Smrkovský a po apríli 1969 aj bývalý prvý tajomník ÚV KSC Alexander Dubček, teda ľudia považovaní za symboly tzv. obrodného procesu. A. Dubček prijal po svojom odchode z najvyššieho stranického postu a nástupe Gustáva Husáka funkciu predsedu Federálneho zhromaždenia a v tejto funkcií podpisoval zákony obmedzujúce politické práva a slobody občanov. Potom do roku 1970 reprezentoval už znáromizované Československo ako veľvyslanec v Turecku.

Napokon dôležitým faktorom sa stal aj odlišný priebeh normalizácie na Slovensku v porovnaní s Českom. Tam boli postihnutí čistkami v prevažnej miere úplne zbavení možnosti pôsobiť v svojom odbore, museli vykonávať manuálne povolania, niektorí z nich sa ocitli úplne bez zamestnania. Títo ľudia boli v omnoho väčšej miere za svoju činnosť prenasledovaní aj súdne. V českej spoločnosti, najmä medzi intelektuálnou elitou, vznikla teda pomerne početná vrstva postihnutých, ktorí boli dohnaní k priamej konfrontácii s komunistickým režimom. V dôsledku toho sa u tejto skupiny ľudí vytvorilo spoločné generačné povedomie, vytvorila sa generácia tzv. „osmašedesátníkov“, ktorá v nasledujúcich rokoch začala nadvážovať kontakty s ďalšími nezávislými skupinami.

Na Slovensku ľudia postihnutí za svoje postoje nevytvorili nijakú kompaktnú generačnú skupinu so spoločným pocitom, s podobnými osudmi, resp. schopnú sformulovať spoločnú názorovú platformu. Akoby to potvrdzovala aj skutočnosť, že preklad tohto výrazu do slovenčiny ako „šesťdesiatosmičári“ vyznieva pomerne násilne a ani sa v slovenskom jazyku nepoužíva. Táto generácia na Slovensku nedokázala vytvoriť spoločnú názorovú platformu ani po roku 1989. Hoci obyvateľstvo Slovenska prejavovalo aj v rokoch 1968-1969 omnoho väčšiu spokojnosť s existujúcimi pomermi a tlak verejnej mienky na politické zmeny bol v porovnaní s českými krajinami omnoho menší, nehovoriac ani o slabšej miere odporu proti normalizačnému režimu na Slovensku, tento jav nepramenil z vedomej identifikácie obyvateľstva, resp. politických elít s komunistickým režimom. Na Slovensku bolo komunistické politické myšlenie rozvinuté omnoho slabšie, podpora režimu mala skôr intuitívny charakter, resp. bola motivovaná kariériskými pohnútkami. Preto sa nemohli veľmi rozvíjať ani reformnokomunistické myšlienkové smery.

¹⁰ Tamže, s. 183.

Komunistická moc využila tzv. parochiálny charakter slovenskej politickej kultúry, silu klientelistickej väzieb v slovenskej spoločnosti, vďaka ktorým perzekúcie začiatkom 70. rokov iba vo výnimočných prípadoch nadobudli existenčný charakter. Perzekovaným ľuďom sa spravidla ponúkali tzv. krytie zamestnania, ale za cenu, že sa zrieknu akýchkoľvek nezávislých aktivít a v mnohých prípadoch aj publikovania ako takého. Osobitným javom bolo rozšírené tzv. požičiavanie mien, t. j. že ľudia postihnutí zákazom publikovania vydávali svoje diela pod menom autora, ktorý podobné problémy nemal. Len v nepočetných prípadoch znamenali čistky dlhodobo stratu možnosti pre postihnutého človeka pracovať v svojom odbore. Časť protagonistov tzv. obrodného procesu dostala možnosť uzavrieť s režimom kompromis, urobiť verejné pokánie za svoje aktivity a tým sa od svojej minulosť dištancovala. Bol to prípad literárneho kritika Pavla Števčeka, ktorý roku 1968 patril medzi najradikálnejších stúpencov demokratických reform a aj po okupácii Československa žiadal ako člen ÚV KSS pokračovať v Dubčekovej politike. Ešte roku 1969 patril medzi kritikov politiky G. Husáka. Roku 1973 však napísal list vedeniu Zväzu slovenských spisovateľov, v ktorom odsúdil Dubčekovu politiku a vyslovil aj svoju sebakritiku.¹¹ Podobne sa od svojej činnosti neskôr dištancovali ďalší postihnutí spisovatelia.

Neskôr, roku 1977, po tom, ako sa slovenskí intelektuáli z väčzej časti nepripojili k petícii Charta 77, aj ďalší spisovatelia a intelektuáli získali možnosť opäť publikovať. Časť z nich sa dokonca mohla vrátiť aj do KSC. Z renomovaných spisovateľov odišli do exilu Jaroslava Blažková, Ladislav Mňačko, humorista Pavel Taussig, neskôr aj Ladislav Ján Kalina a Ján Rozner, ale väčšina z tých, ktorí boli začiatkom 70. rokov umlčaní, sa neskôr vrátili do oficiálnej literatúry. Týka sa to napr. Ladislava Čažkého, Milana Ferka, Kataríny Lazarovej, Antona Hykischa, Jána Johanidesa, Antona Baláža, Maríny Čeretkovej-Gállovej a Pavla Vilikovského, ale aj Petra Karvaša, Jaroslava Rezníka, Milana Krausa, Jána Lenča a mnohých ďalších.¹²

V slovenskej spoločnosti veľmi účinkoval tzv. fenomén strachu a voľby menšieho zla, pričom odstrašujúcim príkladom bola situácia v Česku ako aj osud niektorých slovenských intelektuálov, ktorí podobný kompromis s režimom odmietli urobiť. Preto je namiesto spochybniť zaužívaný stereotyp o miernejšom priebehu normalizácie na Slovensku v porovnaní s Českom. Uvedený fenomén strachu a voľby menšieho zla, opisaný Ivanom Kamencom, v skutočnosti znamenal pre slovenské politické elity a verejnosť v zlomových momentoch dobrovoľnú kapituláciu. Výsledkom voľby menšieho zla sa tak spravidla stalo akceptovanie a identifikácia sa práve s tým zlom, pred ktorým malo byť obyvateľstvo kapituláciou uchránené.¹³ Inak povedané, slovenské politické elity v krízových okamihoch neraz radšej volili pre ne pohodlnejšiu cestu udržania si vlastných mocenských pozícií a privilégií, než aby si zvolili cestu bránenia duchovných, morálnych, resp. politických princípov, vďaka ktorým sa dostali k moci. Sloven-

¹¹ MLYNÁRIK, J.: Normalizácia po slovensky, č. 4. In: Kultúrny život, 31. 10. 1990, č. 29, s. 8.

¹² Česká a slovenská literatúra v exilu a samizdatu, MACHALA, L. (ed.). Filozofická fakulta UP, Olomouc 1990, s. 128–136.

¹³ KAMENEC, I.: Phenomenon of Fear in Modern Slovak History? In: Studia historica Slovaca, XIX., 1995, s. 127–136.

ská verejnosť veľmi často svoje elity v takomto spôsobe politického správania nasledovala. Je to aj prípad reakcie majoritnej časti slovenskej spoločnosti, elitami počnúc a radovými občanmi končiac, na nástup normalizačného režimu v rokoch 1969–1970.

Normalizácia na Slovensku znamenala kapitoláciu omnoho širších vrstiev spoločnosti ako v Česku, ako aj ich integrovanie do režimu. Ten pritom neboli prinútení siahnuť k nijakým politickým ústupkom, aby dosiahol svoje ciele – absolútne ovládnutie verejného a intelektuálneho života. Na Slovensku sa omnoho viac ako v Česku aplikoval systém diferencovaných adresných represií, pričom normalizačný režim na dosiahnutie svojich cieľov nepotreboval masový teror. Komunistický režim na Slovensku sa stal podobne ako v Česku intelektuálne sterilným a rovnako dôsledne uplatňoval líniu dokumentu *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti*, ktorý sa stal základným a v podstate jediným programovým dokumentom KSČ, kodifikoval tzv. reálny socializmus v interpretácii husákovského vedenia KSČ a znemožnil akúkoľvek diskusiu o podobe socializmu. Preto aj snahy a pokusy reformovať politický systém nemohli, na rozdiel od 50. a 60. rokov, vyjsť z jeho vnútra, akákoľvek politická zmena sa mohla realizovať len mimo režimu a mocenských elít, ktoré sa dostali k moci po roku 1969 a prostredníctvom iných súl, ako boli sily pôsobiace v rámci oficiálnych štruktúr. Trhliny v tomto systéme sa začali objavovať až v druhej polovici 80. rokov.

Ďalšou, pomerne významnou skupinou inteligencie, bola skupina spolupracovníkov Gustáva Husáka zo 60. rokov, ktorú reprezentovali predovšetkým umelci ako Vladimír Mináč, Miroslav Válek, Michal Chorváth, Ladislav Novomeský, Vojtech Mihálik, Pavol Horov a vedci ako napr. Ondrej Pavlík a Felix Vašečka. Hoci títo intelektuáli sa vyjadrovali kriticky o politike Antonína Novotného, jednoznačne odsudzovali zásah sovietskych vojsk i nastupujúcu normalizáciu a viacerí z nich sa angažovali aj v reformnom pohybe v rokoch 1956–1957, rozhodli sa normalizačný režim podporovať predo všetkým z kariériských dôvodov, a to aj napriek tomu, že z ich súdobých výrokov je jasné, že si charakter nastupujúceho režimu veľmi dobre uvedomovali.¹⁴ Od svojej reformnej minulosti sa tým dištancovali a postupne sa z nich stávali najdogmatickejší predstaviteľia oficiálneho kultúrneho establishmentu.

Ďalšia časť ľudí politicky aktívnych v roku 1968 sa sice nezapojila do nezávislých iniciatív, ale odmietala vystúpiť so sebkritikou a prejavať podporu normalizačnému režimu, čím si zahatala šancu vrátiť sa do verejného života. Medzi nich patrili napr. filozof Milan Váross, novinári a publicisti Vladimír Maňák, Martin Hric, Roman Kaliský či historik Michal Dzvoník. Len malá časť sa vzhľadom na už spomínané skutočnosti rozhadla vstúpiť do priamej konfrontácie s normalizačným režimom.

Hoci Československo od 1. 1. 1969 nadobudlo charakter federatívneho štátu, prax normalizačného režimu, politické presvedčenie tzv. normalizačnej garnitúry vo vedení KSS a predovšetkým neporovnatelne prísnejšia kontrola všetkých sfér verejného života ako v druhej polovici 60. rokov prispeli k tomu, že na Slovensku i napriek formálne posilneným kompetenciám republikových orgánov neexistoval, prinajmenšom vo vzťahu k nezávislým iniciatívam, politický kurz, ktorý by sa odlišoval od kurzu

¹⁴ ŠTEFANSKÝ, M.: Invázia..., s. 182–183.

v českých krajinách. Ba dokonca naopak, normalizačný kurz v rámci celého Československa presadzovali práve slovenskí komunistickí funkcionári ako napr. Gustáv Husák, Vasil Biľak či Bohuslav Chňoupek. To, že súdne represie nedosahovali takú intenzitu, ako v Česku, nebolo výsledkom liberálnejšieho kurzu vedenia KSS, ale skôr slabšieho dosahu činnosti nezávislých iniciatív na spoločnosť. Opozičná činnosť, resp. vyvíjanie nezávislých aktivít sa na Slovensku stali vecou jednotlivcov, pričom miera ich spoločenskej izolácie bola omnoho väčšia ako v Česku. Počet slovenských signatárov Charity 77, vrátane Slovákov žijúcich v Česku, dosahuje približne 10 osôb.¹⁵ Práve početná slabosť aktívnych odporcov režimu prispela k izolácii disentu na Slovensku, čo viedlo k jeho tesnejšiemu primknutiu sa k pražskému disentu.

Slovenský a český disent spájala existencia spoločných problémov, akým bol silný tlak komunistickej moci voči prejavom nezávislého myslenia a spontánnym aktivitám. Kontakt disentu s verejnoscou sa až na malé výnimky, najmä v 70. rokoch a v prvej polovici 80. rokov, mohol realizovať prostredníctvom zahraničných médií, v zahraničí pôsobili aj vydavateľstvá ineditnej literatúry. Vzhľadom na obmedzené možnosti cestovania sa tento kontakt realizoval najčastejšie v Prahe, ktorá ako hlavné mesto spoločného štátu bola sídlom zastupiteľských úradov cudzích štátov a ktorú navštbovali zahraniční novinári. Napokon úzka spolupráca slovenského disentu s pražskými centrami nezávislých aktivít bola podmienená omnoho väčšou početnosťou disentu v Česku, intenzívnejšou aktivitou pražského samizdatu, ktorý umožňoval publikovať aj slovenským autorom. Naopak, v bratislavských samizdatových periodikách sa hojne objavovali aj texty českých autorov, resp. české preklady významných diel zahraničnej literatúry.

Vzhľadom na to, že totalitný režim prísnou kontrolou informačných tokov znemožňoval komunikáciu bratislavského a košického okruhu alternatívnej kultúry, tieto dve strediská sa o svojej činnosti a existencii dozvedali jedine vďaka kontaktom s pražským disentom. Na Slovensku teda nemožno, azda až do roku 1989, ked' k zjednocovaniu roztriatejenej a nedostatočne komunikujúcej politickej opozície výrazne prispel najprv vznik Hnutia za občiansku slobodu roku 1988 a potom zatknutie a súdny proces s tzv. bratislavskou päťkou (Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Hana Ponická, Anton Selecký a Vladimír Maňák) hovorí o existencii spoločného fóra nezávislých iniciatív. Podoba alternatívnej politickej scény na Slovensku bola teda odvodená od svojho českého náprotivku a vplyv českého disentu na činnosť slovenských nezávislých iniciatív bol omnoho výraznejší ako to bolo naopak. Najmä tzv. občiansky disent, ktorého príslušníci žili predovšetkým v Bratislave, nevytvoril nijakú vlastnú publikáčnú ani organizačnú platformu. Možno sa teda prinajmenšom v prípade tzv. občianskeho disentu a alternatívnej kultúry (hoci aj tzv. kresťanský disent v oboch častiach spoločného štátu úzko spolupracoval) stotožniť s názorom, že slovenský disent bol organickou súčasťou jednotného, hoci bohatu štrukturovaného disidentského hnutia v rámci celého Československa.¹⁶ Pravdou je, že disent na Slovensku bol výrazne atomizovaný a na

¹⁵ MLYNÁRIK, J.: c. d., s. 8.

¹⁶ JABLONICKÝ, J.: O disente na Slovensku. In: Dilema, marec 1999, č. 3. s. 20-26.

Slovensku chýbala spoločná opozičná platforma podobná Charte 77, ktorá absentovala až do roku 1989.

Aj vzhľadom na tieto skutočnosti, sa v prostredí disentu v Česku i na Slovensku prejavovala nechuť otvárať otázky česko-slovenských vzťahov a postavenia Slovenska v spoločnom štáte, hoci po roku 1990 sa táto otázka stala dominantnou téμou vnútropolitickeho diskurzu v Československu. V tomto smere bol výnimkou Petr Pithart, ktorý prikladal veľký význam problémom česko-slovenských vzťahov.¹⁷ Okrem toho pre slovenských nezávislých intelektuálov bola príznačná nechuť k nacionálizmu, najmä po skúsenostach z rokov 1968–1969, keď tzv. slovenskú kartu a myšlienku federalizácie krajiny zneužili protireformné sily. Dôležitým faktorom, podmieňujúcim pomerne slabú prítomnosť národného prvku v činnosti nezávislých iniciatív na Slovensku, však bola aj skutočnosť, že štátovprávne ambície Slovákov boli do značnej miery uspokojené federatívnym usporiadaním krajiny, vďaka čomu sa podstatne rozrástla slovenská politická a ekonomická elita, ktorá z federalizácie štátu profitovala. Napriek federalizácii štátu ďalej pokračovalo prerozdeľovanie finančných prostriedkov v rámci celoštátneho rozpočtu, čo umožňovalo v 70. rokoch intenzívny hospodársky rozvoj Slovenska spojený s rastom životnej úrovne.

Na druhej strane disent na Slovensku otváral aj jednoznačne slovenské problémy. Šlo o niektoré časti eseja Jána Budaja *Bratislavský chodec*, uverejnenej v prvom čísle samizdatového časopisu *Kontakt* (1981), ktorý sice uvádzal ako „cestopis“ bratislavskými ulicami a historickým „nevedomím“ Slovenska, ale ktorá sa zaoberala aj širšími aspektmi slovenskej politickej kultúry. Podľa J. Budaja práve „sebanepoznanie“ Slovákov bolo príčinou nedorozumení medzi Čechmi a Slovákmi. Kým na Slovensku dominoval vidiecky typ spoločenského vedomia, v Česku prevažoval urbánny a priemyselný typ. Na príklade udalostí z rokov 1938, 1968, ale aj na základe ohlasu na Chartu 77 konštatoval, že „aplikovanie sféry sociálneho vedomia českého spoločenstva na Slovensku a z toho vyplývajúce očakávania a nároky na adekvátnu reakcie Slovákov, sú spravidla ďalším sklamaním.“ V eseji sa ďalej venoval problematike likvidácie historicických pamiatok na Slovensku, najmä v Bratislave, pričom za príčinu tohto javu označoval nezrelosť národnej kultúry. Upozorňoval na potrebu otvoreného hovoriť o slovenskom nacionálizme, o vzťahu slovenského národa k národnostným menšinám, k svojmu kultúrnemu dedičstvu a zakrývaniu dedičstva Židov, Nemcov a Maďarov, ktorí žijú, resp. v minulosti žili na území Slovenska. Slovenské spoločenské vedomie považoval za poznačené nacionálizmom a šovinizmom, v ktorom absentoval skutočný obraz o sebe a o svete. Preto sa podľa neho práve počas normalizačného režimu rozvinul „ideál jednorozmerného Slováka... bytosti s nedôverou a nepriateľstvom k susedom a s pocitom menejcenosti k Čechom.“¹⁸

Otázkam národných tradícií a národných dejín sa venovali vo svojich prácach aj historik Jozef Jablonický, politológ Miroslav Kusý a kresťanský aktivista Ján Čarnogurský. Najmä na stránkach kresťanských samizdatových periodík sa otvárala aj národná prob-

¹⁷ PITHART, P.: *Osmašedesáty. Rozmluvy*, Praha 1990.

¹⁸ Pozri PASTIER, O.: *Z histórie bratislavského samizdatu* (1). In: *Fragment K*, 1991, č. 2, s. 50–57).

lematika, napr. v prípade časopisov *Hlas Slovenska* a *Historický zápisník*. Historický zápisník vychádzal v rokoch 1986 a 1987 a redigoval ho Ivan Polanský. Mal jednoznačne národnú orientáciu, výber textov, ktorých autormi boli napr. Pavol Čarnogurský, Karol Sidor, Ján Buday a Andrej Hlinka, bol koncipovaný ako „protíváha oficiálneho negatívneho hodnotenia“ osobností ako napr. Jozef Tiso a Andrej Hlinka. Umiernenejšiu líniu mal časopis *Hlas Slovenska*, ktorý vychádzal v rokoch 1988–1989 a uverejňoval aj názory ľudí odmietajúcich ľudácky nacionalizmus.¹⁹ Spor medzi tzv. národnou a liberálnou orientáciou sa prejavoval aj počas diskusií o budúcej podobe časopisu *Proglas* (pôvodne Vír), ktorého založenie na jeseň 1989 pripravovala skupina bratislavských vysokoškolákov. Hoci jeho iniciátori, študenti Filozofickej fakulty UK, sa snažili o „legalizáciu“ časopisu tým, že ako vydavateľ bude uvedený Fakultný výbor SZM, v prípade odmietavej odpovede boli odhodlaní časopis vydávať aj formou samizdatu.²⁰ Prvky národnej orientácie sa objavovali aj v samizdatových materiáloch skupiny priaznivcov A. Dubčeka.

Špecifíkom Slovenska a slovenských nezávislých iniciatív bol okrem početnej slabosti jednoznačne politicky orientovaného disentu väčší podiel primárne nepolitickej skupín odporu ako v Česku. Tu možno súhlasiť s názorom politologičky Soni Szomolányi, ktorá tvrdí, že jadro nezávislých iniciatív tvorili predstavitelia nonkonformných komunít,²¹ a Martina Bútoru, podľa ktorého „ak aj existovali skupiny, ktorých pôsobenie a zámery presahovali alebo presakovali do politiky, nedeklarovali svoje ciele ako primárne politické. Bolo to značne fragmentarizované, partikulárne dianie, a keď to porovnáme s klasickým vymedzením politickej opozície, sily, ktorá ašpiruje na prebratie politickej moci alebo aspoň na účasť na moci..., tak o niečom takom sa na Slovensku hovorí nedalo.“²² Stieranie hraníc medzi oficiálnou a alternatívnu kultúrou prebiehalo v rokoch 1988–1989, keď niektoré časopisy, najmä kultúrne (napr. *Slovenské pohľady*, *Literárny týždenník*, *Dotyky* a *Dialóg*) už uverejňovali aj príspevky autorov, ktorí patrili medzi výrazných predstaviteľov disentu, napr. Milana Šimečku ml. (*Dotyky*), Ivana Hoffmana a Marcela Strýka (*Literárny týždenník*). Udalosťou v slovenskom intelektuálnom i politickom živote sa stalo blahoželanie D. Tatarkovi k narodeninám a zverejnenie správy o jeho úmrtí na stránkach *Literárneho týždenníka*, vydanie jeho *Navrávačiek* v *Slovenských pohľadoch* i poviedky Milana Šimečku ml. v časopise *Dotyky*. Ostrá kritika režimu odznela aj na konferencii o situácii súčasnej slovenskej literatúry, organizovanej oficiálnym Zväzom slovenských spisovateľov v Budmericiach v máji 1989. O situácii v literatúre a tým aj o situácii v celej spoločnosti v 70. rokoch sa začiatkom roku 1989 otvorené hovorilo ako o dobe temna.²³

¹⁹ LESNÁK, R.: Listy z podzemia. Kresťanské samizdaty 1945–1989. USPO, Bratislava 1998, s. 152–156.

²⁰ 1989 – prfloha Proglasu. In: Proglas, roč. X., október 1999, č. 2, s. 19–30.

²¹ SZOMOLÁNYI, S.: Prehistória, zrod a rola aktéra novembra '89 – VPN. In: Verejnoscť proti násiliu 1989–1991. Svedectvá a dokumenty. Nadácia Milana Šimečku, Bratislava, s. 16.

²² Verejnoscť proti násiliu 1989–1991, c. d., s. 45

²³ Porovn. ŠÚTOVEC, M.: Začiatok sedemdesiatych rokov ako literárnohistorický problém. In: Slovenské pohľady, č. 1/1989, s. 29 – 43; Situácia literatúry (Budmerice '89). Literatúra v diskusii In: Slovenské pohľady, č. 11/1989, s. 2–32; Situácia literatúry (Budmerice '89). Literatúra v diskusii 2. In: Slovenské pohľady, č. 12/1989, s. 2–14; Situácia literatúry (Budmerice '89). In: Slovenské pohľady, č. 7/1990,

Početná slabosť politicky orientovaného disentu na Slovensku spôsobila, že pri formovaní Verejnosti proti násiliu ako širokého plitického hnutia mali rozhodujúcu úlohu primárne nepolitické skupiny. Rok 1989 sa vyznačoval postupným splývaním oficiálnej a neoficiálnej scény, keď sa za prepustenie uväznených členov tzv. bratislavskej päťky zasadzovali aj intelektuáli, ktorí pôsobili v oficiálnej kultúre a vede (napr. Ľubomír Feldek, Vladimír Kompánek, Miloš Žiak, Soňa Szomolányi, Róbert Roško, Andrej Ferko, Ján Strasser a ī.), ba mnohí z nich boli aj členmi KSČ. Významnú úlohu v aktivizácii verejnosti zohrali bratislavskí výtvarníci, ktorým sa ovládnutím vedenia mestskej organizácie oficiálneho Slovenského zväzu výtvarných umelcov podarilo získať organizačnú základňu pre svoju činnosť. Spomínaná slabosť politicky orientovaného disentu na Slovensku ako aj uväznenie jeho najvýznamnejších predstaviteľov (J. Čarnogurský, M. Kusý) zapríčinili, že úloha disentu či nezávislých iniciatív bola pri formulovaní spoločného programu a vytvorení zjednocujúcej organizácie, opozičného hnutia Verejnoscť proti násiliu, neporovnatelne menšia, ako bol podiel českých disidentov na vzniku Občianskeho fóra.

Nezávislé aktivity na Slovensku možno rozdeliť do viacerých skupín podľa rozličných kritérií. Jedným z možných je členenie použité Petrom Pithartom na disent reflexívny a disent protestný.²⁴ Toto členenie však nevystihuje všetky aspekty činnosti nezávislých aktivít, navyše vyvoláva viaceré problémy pri klasifikácii jednotlivých protagonistov nezávislých iniciatív, keďže niekedy je pomerne ľahké rozlišovať medzi protestnými a reflexívnymi aktivitami a ľudia ako napr. M. Kusý, J. Čarnogurský, J. Jablonický a ī. sú zaraditeľní do oboch kategórií. Ďalším kritériom je politická orientácia jednotlivých skupín či protagonistov nezávislých aktivít. Okrem toho je potrebné uplatňovať aj kritérium generačné. Mimoriadne dôležité je tiež určiť, nakoľko spomínaní jednotlivci, resp. skupiny a okruhy ľudí vyvíjali otvorené politickú činnosť a nakoľko v ich prípade ide skôr o odpor voči režimu a o primárne nepolitické aktivity, ktoré sa však v podmienkach totalitného režimu nevyhnutne politizujú a dostávajú do konfliktu s oficiálnou mocou.

Uplatnením kombinácie týchto kritérií môžeme disent, resp. nezávislé aktivity rozdeliť do niekoľkých okruhov. Politický charakter nadobudla činnosť pomerne úzkej skupiny intelektuálov z okruhu bývalých členov KSČ vylúčených po roku 1969, ktorých orientácia sa pohybovala na rozhraní demokratického socializmu a liberalizmu. Zaužívalo sa pre nich označenie „občiansky disent.“²⁵ Spomedzi nich sa regrutovali najvýznamnejší signatári Charty 77 (M. Kusý, D. Tatarka, historik Ján Mlynárik, programátor Vladimír Čech, neskôr aj H. Ponická) na Slovensku a v úzkom kontakte s nimi boli aj intelektuáli, ktorí sice Chartu 77 nepodpísali, ale s jej myšlienkami sympatizovali (Július Strinka, M. Šimečka st., J. Jablonický a ī.). Úzky kontakt s príslušníkmi tzv. občianskeho disentu udržiavalí niektorí intelektuáli, schádzajúci sa v byte J. Strinku na

s. 93-99; JENČÍKOVÁ, E. – ZAJAC, P.: Situácia súčasnej slovenskej literatúry. In: Slovenské pohľady, č. 2/1989, s. 45-71; ŽIAK, M.: Spomínanie, ako to skutočne bolo (2.). In: OS, jún 1999, č. 7, s. 33.

²⁴ Citované podľa: KOPSOVÁ, R.: Reflexívny disent – črtky k portrétu Miroslava Kusého. In: Život v slove a život slovom, Kopsová, R. (ed.). Nadácia Milana Šimečku, Bratislava 1995, s. 54.

²⁵ KUSÝ, M.: c. d., s. 216

tzv. šachových utorkoch. Patrili medzi nich napr. filozof Milan Váross, novinári a publicisti Vladimír Maňák, Martin Hric, Roman Kaliský, Michal Dzvoník. K nim mali veľmi blízko niektorí spisovatelia, ktorí súčasťou aktívne politicky nevystupovali, ale rozhodli sa publikovať v samizdate, resp. v exile, ako napr. Ivan Kadlečík, Albert Marenčín, Miroslav Pius a Pavel Hrúz.²⁶ Signatárom Charty 77 bol aj v Česku žijúci slovenský spisovateľ Karol Sidon, filozof Juraj Daubner a právnik Michal Lakatoš. Úvodné vyhlásenie Charty 77 podpisali aj M. Šimečka a J. Strinka, ale pod nátlakom komunistickej Štátnej bezpečnosti svoje podpisy odvolali.

Hoci tzv. občiansky disent, orientovaný predovšetkým na ochranu ľudských práv, v podmienkach Slovenska tvorila pomerne úzka skupina intelektuálov, ktorej sa nepodarilo počas disidentskej činnosti vytvoriť samostatnú politickú iniciatívu, ba ani samostatné samizdatové periodikum, táto skupina mala veľký význam vzhľadom na svoj intelektuálny potenciál i vzhľadom na úzke kontakty s Chartou 77 a na publikačné aktivity v zahraničí. Ich činnosť sa koncentrovala na publikovanie v samizdate, spočiatku (pričom vzhľadom na územie výstredne od roku 1978) v pražských samizdatových časopisoch (napr. *Obsah, Doba, Dialogy, Československý fejeton/fejtón* a neskôr i *Lidové noviny*, ako aj v samizdatovej edícii *Petlice*), neskôr aj v zahraničí (napr. pomocou exilového vydavateľstva *Naše Sny*, 68 Publishers, časopisu *Listy* a ī.) a v slovenských samizdatových časopisoch (*Bratislavské listy, Fragment K*). Kým v 70. rokoch a začiatkom 80. rokov sa najvýznamnejší protagonisti občianskeho disentu, M. Kusý a M. Šimečka st., koncentrovali predovšetkým na kritiku oficiálnej koncepcie tzv. reálneho socializmu, pričom ho porovnávali s pôvodnými ideálmi socializmu, neskôr sa ľažiskom ich publikačnej činnosti stali otázky rozvoja občianskej spoločnosti, demokracie a ľudských práv.²⁷ Aktivistov slovenského občianskeho disentu komunistický režim za ich činnosť perzekvoval predovšetkým zbavením možnosti publikovania svojich názorov, existenčnými postihmi v zamestnaní, ktoré sa týkali aj ich detí, domovými prehliadkami a občasnými zadržaniami, ktorých cieľom bolo predovšetkým zabrániť im udržiavať kontakty s pražským disidentským prostredím. Až do roku 1981 však neboli postihnutí rozsiahlejšími zatýkaniami, prípadne politickými procesmi. K väznejším zásahom moci došlo roku 1981, keď boli v súvislosti s aférou s tzv. francúzskym kamiónom, prepravujúcim exilovú literatúru do Československa zatknutí a obvinení z podvračania republiky M. Šimečka st., M. Kusý a J. Jablonický spolu s približne 30 ďalšími ľuďmi, väčšinou signatármi Charty 77.²⁸ Ich zatknutie pravdepodobne súviselo aj s rozmachom nezávislého hnutia Solidarita v susednom Poľsku. V marci 1982 z pôvodne rozsiahlejšej skupiny disidentov zostali vo väzení iba Jiří Ruml, M. Šimečka st. a J. Mlynárik. Do konca mája 1982 boli postupne na nátlak svetovej verejnosti i politikov prepustení a proces sa nekonal.

S týmto okruhom udržiavalis tesné kontakty jednotlivci z radov tzv. kresťanského disentu (J. Čarnogurský, F. Mikloško a ī.), ktorí sa rozhodli vyvíjať politickú činnosť.

²⁶ Česká a slovenská literatúra, c. d., s. 128–136.

²⁷ KUSÁ, J.: Nezávislé sociálofilozofické myšlenie na Slovensku v rokoch 1969–1989. In: Život v slove a život slovom, KOPSOVÁ, R. (ed.). Nadácia Milana Šimečku, Bratislava 1995, s. 16, 19.

²⁸ MLYNÁRIK, J.: Osud filozofa a pút naša (S Milanom Šimečkom), In: Slovenské rozhlády č. 5, 1995, s. 218–221.

Politickú činnosť však vyvíjali iba ako jednotlivci, nedeklarovali sa ako zástupcovia kresťanského disentu. Kresťanský disent a jeho aktivisti fungovali ako primárne nepolitické štruktúry. Práve z radov politicky angažovaných príslušníkov tzv. kresťanského disentu však vyšla iniciatíva vydávať prvý otvorené politický, kresťanskodemokraticky orientovaný samizdatový časopis *Bratislavské listy*, pričom časopis vychádzal s uverejnením vydavateľa. Časopis sa prihlásil k západnej civilizácii a vstúpil do otvorenej polemiky s komunistickou mocou a ideológiou. Plánoval publikovať aj názory príslušníkov slovenského exilu, ktorý považoval za integrálnu súčasť slovenského národa.²⁹ V časopise sa objavili aj články požadujúce umožniť súkromné podnikanie a vystúpenie roľníkov z jednotných roľníckych družstiev.³⁰ K jeho hlavným prispievateľom patrili predovšetkým kresťansky orientovaní autori ako napr. J. Čarnogurský, jeho brat Ivan Čarnogurský, František Mikloško a Ján Langoš, Ivan Hoffman, Anton Selecký, Vladimír Palko, Václav Benda, z exilu v ňom publikovali napr. Boris Lazar či Imrich Kružliak. K najvýznamnejším spoločným akciám príslušníkov tzv. občianskeho a politickej časti tzv. kresťanského disentu patrili napr. listy protestujúce proti uväzeniu aktivistu maďarskej menšiny Miklósa Duraya roku 1984, spomienkové zhromaždenie v Černovej pri Ružomberku na pamiatku masakry z roku 1907, usporiadane v októbri 1987.³¹ Významnou akciou bolo aj vydanie Vyhlásenia k deportácii Židov zo Slovenska v tom istom čase. Bol to prvý dokument, v ktorom sa predstaviteľia slovenskej verejnosti dištancovali od protižidovskej politiky režimu fašistického slovenského štátu z rokov 1939–1945, pričom zároveň poukázali na slovenský podiel na tragédii Židov. Na jeho vzniku sa podieľali protagonisti kresťanského i občianskeho disentu, ako aj niektoré osobnosti slovenského kultúrneho a verejného života, pôsobiace v oficiálnej sfére.³² Významnou politickou akciou kresťanského disentu sa stala tzv. sviečková demonštrácia 25. 3. 1988 v Bratislave, požadujúca nastolenie náboženskej slobody.

Z radov bývalých funkcionárov KSČ, ktorí sa angažovali v tzv. obrodnom procese v rokoch 1968–1969 vznikla pomerne málo aktívna skupina zoskupená okolo A. Dubčeka (Ivan Laluhá, Hvezdoň Kočtúch a ī.). Táto skupina sa spoliehala na možnosť zmeny politického systému zhora. Spoločne s ďalšími vylúčenými členmi KSČ sa stretávali a v úzkom kruhu diskutovali o politických problémoch, resp. o materiáloch publikovaných v samizdate. Podobných skupín vylúčených členov KSČ bolo viacero. Ich členovia si navzájom pomáhali pri hľadaní zamestnania ako aj pri distribúcii exilovej a samizdatovej literatúry. Priažnivci A. Dubčeka rozširovali okrem samizdatovej literatúry aj Dubčekove vyhlásenia, adresované československým štátnym orgánom i vedúcim orgánom KSČ, v ktorých protestovali proti prenasledovaniu občanov za prejavené názory. Najväčšiu pozornosť vzbudil jeho protestný list Federálnemu zhromaždeniu z 28. októbra 1974, v ktorom odsudzoval systematické potláčanie základných ľudských

²⁹ ČARNOGURSKÝ, J.: *Videné od Dunaja*. Kalligram, Bratislava 1997, s. 125–126.

³⁰ Tamže, s. 9–124.

³¹ GAŠAJ, N.: Černovská tragédia 1907 (alebo ako Václav Havel prebudil spiaceho ducha Andreja Hlinku). In: Os, č. 6, 1997, s. 22–26.

³² Vyhlásenie k deportácii Židov zo Slovenska. In: Ľud, 12. 1. 1990, s. 3.

a občianskych práv v Československu a žiadal ich rešpektovanie.³³ Po roku 1985 A. Dubček, ktorý v 70. a 80. rokoch napísal 38 protestných listov proti porušovaniu ľudských práv v Československu i proti šikanovaniu vlastnej osoby,³⁴ svoje politické kroky konzultoval najmä s I. Laluhom, H. Kočtúchom, Jánom Uhrom, spisovateľom Ladislavom Ťažkým a sochárom Teodorom Baníkom. I. Laluh a H. Kočtúch vydávali v rokoch 1988–1989 časopis *Myšlienky a čin*. Pomocou neho sa usilovali aktivizovať reformných komunistov vylúčených z KSČ po roku 1989 a ich sympatizantov. Časopis mal obmedzený dosah. Jeho cieľom bola predovšetkým snaha rehabilitovať myšlienky „pražskej jari“ z roku 1968, poukazoval na blízkosť jej ideálov a cieľov gorbačovskej „prestavby“. Reagoval aj na prípravu novej československej ústavy. Vyslovoval sa za štátoprávne zakotvenie rovnoprávneho postavenia Slovenska vo federácii, za ústavné legitimovanie národnej symboliky Slovenska, prijatie ústav národných republík, na základe ktorých by boli schválené práva a povinnosti spoločného federatívneho štátu. Zároveň odmietał centralistické tendencie a koncepciu unitárneho štátu. Redakcia časopisu zdôraznila, že nová ústava musí rešpektovať originálnu právomoc národov a národností, jej zásady musia byť schválené referendom, pričom ústavu musia schváliť „zvrchovaní zástupcovia ľudu vzišli zo slobodných demokratických volieb.“³⁵

Ďalším okruhom, ktorého činnosť mala politický charakter, bola disidentská skupina maďarskej menšiny na Slovensku, reprezentovaná najmä Miklósom Durayom, ktorý v marci 1978 inicioval vznik Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny v Československu. Výbor protestoval proti pokusom slovenských úradov slovakizovať školy s maďarským vyučovacím jazykom na Slovensku. Svoju činnosť vyvíjal na konšpiratívnych princípoch, dokumenty výboru podpisoval a ako jeho zástupca na verejnosti vystupoval iba jeden jeho člen – M. Duray, hoci jeho stálymi členmi okrem neho boli aj László Nagy a Péter Püspöki-Nagy. Koncom 80. rokov prebrala v opozičných kruhoch maďarskej menšiny iniciatívu skupina mladých liberálnych aktivistov okolo Károlya Tótha. Z jeho iniciatívy v júni 1988 vznikol opozičný PEN klub maďarských spisovateľov na Slovensku a iné verejné aktivity, napr. *Memorandum 1988* (známe aj ako *Memorandum 266* podľa počtu signatárov). pri príležitosti 70. výročia vzniku ČSR, požadujúce zmene politického systému v Československu a zapojenie sa krajiny do procesu európskej integrácie.³⁶

K najvýznamnejším primárne nepolitickým skupinám odporu, ktorých aktivita nevyhnutne vyvolávala konflikty s komunistickou mocou a nadobúdala tak politický

³³ DUBČEK, A.: Nádej zomiera posledná. Národná obrada – Práca, Bratislava 1993, s. 276; ŠTEFANSKÝ, M.: Osudy sociálnych demokratov v rokoch 1948–1989. In: Kapitoly z dejín sociálnej demokracie na Slovensku. T.R.I.MÉDIUM, Bratislava, s. 347–348.

³⁴ ŠTEFANSKÝ, M.: Protesty Alexandra Dubčeka proti normalizácii. Vystúpenie na konferencii Cesty k novembra 1989 – aktivity Alexandra Dubčeka, organizovanej Spoločnosťou Alexandra Dubčeka, Bratislava, 26. 11. 1999.

³⁵ Pravdu práva k právu pravdy. K pripravovanej Ústave ČSSR. In: Myšlienka a čin 21/1989, samizdat (Materiál z osobného archívu Ivana Laluhu, ktorému dăkujem za poskytnutie materiálu – pozn. aut.).

³⁶ Memorandum Maďarov v Československu. In: November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985–1989), ŽATKULIAK, J. (ed.). Nadácia Milana Šimečku – Historický ústav SAV, Bratislava 1999, s. 254–256.

charakter, patrili najmä dve skupiny existujúce už pred rokom 1968. Jednou z nich bola skupina katolíckych kresťanských aktivistov (Vladimír Jukl, Silvester Krčmér, Ladislav Stromček a ī.), ktorí sa však na rozdiel od J. Čarnogurského koncentrovali predovšetkým na pestovanie náboženských, resp. intelektuálnych aktivít. Okruh aktivít tzv. kresťanského disentu bol mnohostranný, od pašovania exilovej literatúry až po vydávanie kresťanského samizdatu. Tajnú cirkev, stojacu v opozícii voči komunistickému režimu i oficiálnym cirkevným štruktúram, reprezentoval v 70. a 80. rokoch tajne vysvätený biskup Ján Chryzostom Korec. Čiastočne v ilegalite prebiehalo aj vyučovanie náboženstva. Formou duchovnej výchovy a náboženského vzdelávania mládeže sa stali tzv. stretká, t. j. stretnutia sa v krúžkoch stredoškolákov a vysokoškolákov. V tajnosti prebiehali rozličné náboženské podujatia pre laikov, ktoré boli po roku 1948 zakázané, napr. rekolekcie, exercície a duchovné cvičenia. Činnosť kresťanského disentu sa koncentrovala do malých neformálnych spoločenstiev. Takisto formou pracovalo Spoločenstvo Rodina, ktorého hlavnými predstaviteľmi boli Silvester Krčmér a Vladimír Jukl, ďalej Laické apoštolské hnutie, Obnova v Duchu Svätom, Fokolare, Rodina Nepoškvrnenej, Svetlo-Život a ī. Na verejnosti sa kresťanský disent prezentoval vydávaním a rozširovaním samizdatovej literatúry a časopisov, organizovaním prejavov solidarity s väznenými, organizovaním pútí a podpisovými akciami. Ďalšími aktivitami, vyvájanými v rámci kresťanského disentu, bolo napr. poskytovanie informácií zahraničným rozhlasovým staniciam (Rádio Vatikán, Rádio Slobodná Európa, Hlas Ameriky) o politických a náboženských pomeroch v Československu, pašovanie a illegálny dovoz náboženskej literatúry z exilovej produkcie, organizovanie vzdelávacích cyklov a prednášok na aktuálne problémy prezentované z kresťanského postoja, činnosť hudobných a speváckych skupín duchovného zamerania i súborov, chrámových spevokolov a hudobníkov pri kostoloch, pôsobiacich napriek nepriazni režimu. Alternatívne duchovné aktivity a pašovanie kresťanskej literatúry na Slovensko, resp. pašovanie biblií do ZSSR, boli zaznamenané aj u jednotlivých duchovných a laikov protestantských cirkví.³⁷

Druhým podobným okruhom, pokračujúcim vo svojich aktivitách z obdobia 60. rokov, bola skupina nezávislých profesionálnych výtvarníkov (Alex Mlynárčík, Stanislav Filko, Rudolf Sikora, Jozef Jankovič, Dezider Tóth, Jálius Koller a ī.), orientujúcich sa na európsku uměleckú avantgardu. Niektorí z nich boli členmi tzv. skupiny galandovcov, ktorej tvorba vyvolávala nevôľu oficiálnej výtvarnej kritiky už v polovici 50. rokov. Začiatkom 70. rokov k nim pribudol okruh mladých umelcov a intelektuálov žijúcich v Bratislavе a v Košiciach, jednoznačne odmietajúcich duchovnú atmosféru, ktorá v slovenskej spoločnosti zavládla po roku 1969, komunistický režim i akýkoľvek kompromis s mocou, ktorí sa ani nepokúšali pôsobiť v oficiálnych štruktúrach a publikovať v oficiálnych periodikách (Ján Langoš, Oleg Pastier, Jiří Olič, Milan Šimečka ml., Ján Budaj, Vladimír Archleb, Gabriel Levický, Tomáš Petřív a ī.). Dvaja posledne menovaní patrili medzi signatárov Charty 77. Členovia bratislavského uměleckého

³⁷ LESŇÁK, R.: c. d., s. 412-417; ŠIMULČÍK, J.: Katolícka cirkev a nežná revolúcia 1989. Vydavateľstvo Michala Vaška - Nadácia Milana Šimečku, Prešov - Bratislava 1999, s. 8-10.

undergroundu sa podieľali na organizovaní viacerých pouličných akcií v spolupráci s niektorými ochotníckymi divadlami, začiatkom 70. rokov na organizovaní koncertov zakázaných umelcov z pesničkárskeho združenia Šafrán, na organizovaní nelegálnych výstav, bytových seminárov a bytovej univerzity. V ich okruhu sa koncom 70. rokov zrodila myšlienka vydávať prvé nenáboženské samizdatové časopisy na Slovensku (*Kontakt* (1981–1983), *Altamira* (1983–1985), *Fragment, K* (1987–1989), *Fragment K* (1989)). Podobný okruh alternatívnej kultúry existoval v Košiciach, kde k jeho najvýznamnejším protagonistom patrili Marcel Strýko a básnik Erik Groch. V Košiciach vychádzal samizdatový časopis *Trinásta komnata*.³⁸

Napokon do týchto skupín patrili aj ochrancovia prírody, ktorí sa do konfliktu s komunistickou mocou dostali začiatkom 80. rokov, reprezentovaní najmä Mikulášom Hubom a J. Budajom. Na pôde bratislavskej organizácie Slovenského zväzu ochrancov prírody a krajiny vzniklo stredisko integrujúce veľké množstvo ľudí nespokojných s panujúcimi politickými pomermi. Časopis *Ochranca prírody*, vydávaný bratislavskými ochranármi ako interný materiál a preto menej podliehajúci cenzúre ako iné legálne periodiká, roku 1989 výraznou mierou prispel k integrácii rozličných prúdov kritikov oficiálnej politiky KSČ.³⁹

Pri periodizácii jednotlivých etáp vo vývoji nezávislých iniciatív na Slovensku sa nazdávam, že je v zásade možné akceptovať periodizáciu používanú Milanom Otáhalom.⁴⁰ Súčasne však treba prihliadať na určité špecifická Slovenska (napr. malý ohlas Charty 77) a na to, že jednotlivé dátumy majú iba orientačný charakter. Podľa môjho názoru teda vo vývoji nezávislých iniciatív na Slovensku možno vyčleniť tieto obdobia:

1. 1969–1972. Je to obdobie normalizácie a postupného ovládnutia verejného života exponentmi protireformne orientovaných síl na čele s G. Husákom. V tomto období prebehla rekonštrukcia mocenských orgánov, XIV. zjazd KSČ a voľby do zastupiteľských zborov, čím sa normalizačný režim usiloval dosiahnuť vlastnú legitimitu. XIV. zjazd KSČ znamenal definitívne odvolanie Akčného programu KSČ a kanonizáciu dokumentu *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti*, ktorý sa stal základným programovým dokumentom KSČ až do roku 1989. Zároveň z mocenských orgánov boli odstránení priaznivci reforiem, postupovalo ovládnutie cirkví a náboženských spoločností i ostatných oficiálne pôsobiacich organizácií. Kým v Česku už roku 1969 boli zaznamenané prvé pokusy o vytvorenie organizovanej opozície (*Manifest Deset bodů*,

³⁸ Bližšie pozri: PASTIER, O.: Z histórie bratislavského samizdatu. In: *Fragment K*, 1991, č. 2 (s. 50–57); č. 3 (s. 130–135); č. 4 (s. 84–94); č. 5 (129–134); č. 7 (s. 115–121); č. 8 (s. 137–141); Pastierová, L.: Monografické spracovanie samizdatových periodík *Kontakt*, *Altamira*, *Fragment, K*, *Fragment K*. Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1997 (diplomová práca); ŠTRAUS, T.: Slovenský variant moderny. Pallas, Bratislava 1992; Štraus, T.: Tri otázniky. Od päťdesiatych k osemdesiatym rokom. Pallas, Bratislava 1993; Strýko, M.: Za vlastný život. Nadácia Slavomíra Stračára, Košice 1996.

³⁹ Ochranca prírody, ročníky 1987, 1988, 1989; Bratislava nahlas, MV SZOPK, Bratislava 1987; *Bratislava nahlas po desiatich rokoch*, Mestská organizácia SZOPK Bratislava, Bratislava 1998; Ponovembrové Slovensko I – II, Huba, M. (ed.). EuroUniPress – Spoločnosť pre trvalo udržateľný život, Bratislava 1994.

⁴⁰ OTÁHAL, M.: Opozice, moc, spoločnosť 1969/1989, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf, Praha 1994, s. 11.

Hnutie revolučnej mládeže, pôsobiace aj pod názvom Revolučná socialistická strana, Zväz komunistov Československa, Socialistické hnutie československých občanov, Komuništi v opozícii a i.), na Slovensku podobné pokusy zaznamenané neboli, hoci sa objavili prípady šírenia samizdatov. „Normalizácia“ verejného života v Česku vyvrcholila tzv. letom procesov roku 1972, keď v mesiacoch júl a august 1972 bolo v Prahe a v Brne súdených 46 osôb.⁴¹ Na Slovensku však boli uväznení a odsúdení iba jednotlivci. Exemplárnym prípadom, odozvou tohto „leta procesov“ sa stal proces s humoristom Ladislavom Jánom Kalinom. Ešte predtým, v júni 1971, však bol odsúdený prekladateľ a publicista Pavol Ličko za kontakty so zahraničnými novinármí a ich informovanie o pomeroch v Československu po sovietskej invázii v auguste 1968, údajne „hrubé hanobenie dr. Husáka“ a vystúpenie v literárnej relácii BBC venowanej ruskému spisovateľovi Aleksandrovi Solženycynovi. Za rozširovanie prekladu rozhovoru českého reformného politika Josefa Smrkovského pre denník talianskych komunistov *L' Unitá* sa koncom roku 1971 na dva týždne ocitol vo vyšetrovacej väzbe aj literárny kritik Jozef Bžoch.⁴²

2. 1972-1979. Obdobie prvej polovice 70. rokov bolo obdobím do budovania, resp. rekonštrukcie sociálnej a mocenskej základne normalizačného režimu. Od mája 1971 približne do apríla 1976 prebiehal intenzívny nábor nových členov KSČ, podľa protokolov XV. zjazdu KSČ ich bolo prijatých takmer 334 tisíc, do roku 1977 celkovo vyše 402 000. Noví členovia boli prevažne vyberaní a členstvo či kandidatúra im bola ponúknutá, čím sa mala zaručiť spoľahlivosť mocenskej základnej režimu.⁴³ Obdobie 70. rokov však možno charakterizovať aj ako fázu spamätávania sa a hľadania vlastnej identity opozičných síl. Medzi normalizačiou, resp. začiatkom politickej perzekúcie a začiatkom samizdatovej činnosti príslušníkov občianskeho disentu uplynul určitý čas. M. Kusý svoje prvé samizdatové články publikuje až roku 1977, M. Šimečka st. o rok neskôr, podobne ako J. Jablonický. Roku 1977, počas kampane proti Charte 77, na III. zjazde slovenských spisovateľov, prednesla H. Ponická svoj príspevok na obranu autorov, ktorým bolo po roku 1970 znemožnené publikovať.

Samotná Charta 77, ako som už spomenul, nezaznamenala na Slovensku veľký ohlas. Príčinou bol už spomínaný odlišný priebeh normalizácie na Slovensku a v Česku. Na druhej strane sa však od začiatku 70. rokov na Slovensku, a najmä v Bratislave, začína rozvíjať tzv. alternatívna kultúra. Ide o autorov beletrie, ktorí sa rozhodli publikovať v exile a v samizdate, kde prvým slovenským samizdatovým autorom v 70. rokoch bol Ivan Kadlecík, ktorý v pražskej *Edici Petlice* publikoval knihy *Reči z nížiny* (1973) a *Tváre a oslovenia* (1974). Neskôr ho nasledovali ďalší autori, napr. Pavol Hrúz, Albert Ma-

⁴¹ CUHRA, J.: „A to je náš humanismus: humanismus činu (RP 29. 7. 1972). In: Dějiny a současnost 1/1999, s. 34-38; Cuhra, J.: Trestní represe odpúrců režimu v letech 1969-1972. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 1997.

⁴² BŽOCH, J.: Rozhovor autora s Jozefom Bžochom, Bratislava, 27. 3. 1999. In: Archív autora; KALINOVÁ, A.: Ladislav Ján Kalina. In: Romboid, Bratislava, 5/1991, s. 15-18; Ličková, M.: Pavol Ličko. In: Romboid, Bratislava, 5/1991, s. 21-23; Súdna rehabilitácia L. J. Kalinu. In: Romboid, Bratislava, 5/1991, s. 20-21; Súdna rehabilitácia Pavla Ličku. In: Romboid, Bratislava, 5/1991, s. 23-24.

⁴³ KUSIN, V.: From Dubček to Charter 77. Q Press, Edinburgh 1978, s. 184-187.

renčin, Miroslav Pius a ī. Okrem toho začal okolo roku 1973 vyvíjať činnosť okruh mladých undergroundových umelcov, ktorí nadväzujú kontakty s profesionálnymi výtvarníkmi a výtvarnými kritikmi, predstaviteľmi uměleckej avantgardy zo 60. rokov. Hoci šlo o primárne nepoliticke aktivity, ich činnosť mala dosah na väčšie množstvo najmä mladých ľudí, ktorí sa tak bránili duchovnej sovietizácií spoločnosti. Vzhľadom na malý počet príslušníkov tzv. občianskeho disentu a jeho pomerne neskôr nástup táto skupina preberá iniciatívnu v organizovaní nezávislých aktivít. Postupne začali vydávať v samizdate knihy i výtvarné diela, organizovať bytové semináre zamerané na rozličné politické problémy i civilizačné trendy ako aj nelegálne výstavy. Roku 1974 Ladislav Snopko organizoval v Pezinku nelegálne koncerty rockovej hudby a členov pesničkárskeho združenia Šafrán. Významným strediskom alternatívnej kultúry sa stala komunita vysokoškolákov a umelcov bývajúcich v prenajatom dome v Bratislave na Gorazdovej ulici. Začínajú sa výraznejšie rozvíjať aktivity kresťanského disentu, predovšetkým budovanie už spomínaných malých spoločenstiev. V regionálnom rámci sa začína rozvíjať vydávanie samizdatových periodík, prvým sa stal časopis *Orientácia* vydávaný v oblasti Spišskej diecézy.⁴⁴ Na rozvoj samizdatu v tejto oblasti priažnivo vplývala blízkosť hraníc s Poľskom, odkiaľ sa na Slovensko pašovala náboženská literatúra. Činnosť nezávislých iniciatív však ostávala aj v tomto období obmedzená na úzky okruh ľudí, určitým stabilizačným faktorom bol relatívne úspešný rozvoj československej ekonomiky, dobiehajúca industrializácia Slovenska a badateľný rast životnej úrovne.

3. 1979–1983. Toto obdobie možno charakterizovať ako obdobie rozmachu činnosti nezávislých iniciatív i samizdatovej tvorby. V Bratislave začína roku 1981 vychádzať prvý slovenský nenačrtený samizdatový časopis *Kontakt* (redakciu tvorili Oleg Pastier, Ján Budaj, Jiří Olič, Milan Šimečka ml., „paralelnú redakciu“ kresťansky orientovaní intelektuáli Ján Langoš, Martin Klein, Boris Lazar a František Mikloško).⁴⁵ V Košiciach skupina okolo M. Strýka v rokoch 1978–1980 vydávala v samizdate periodický zborník *Trinásta komnata*. Na rozmachu činnosti nezávislých iniciatív sa podieľali zmeny nálad v spoločnosti, najmä v kruhoch intelektuálov, pod vplyvom aktivít hnutia Solidarita v susednom Poľsku. Roku 1981 výraznejšie vstúpili do povedomia verejnosti bratislavskí ochrancovia životného prostredia vedení Jánom Budajom vystúpením proti plánom bratislavských úradov na devastáciu historických cintorínov. V roku 1982 začal vychádzať aj prvý celoslovenský samizdatový časopis *Náboženstvo a súčasnosť*. „Časopis vznikol ako potreba pre dynamicky sa rozvíjajúcu tajnú cirkev.“⁴⁶ Postupný útlm nezávislých aktivít na Slovensku nastáva po udalostiach spojených s aférou s tzv. francúzskym kamiónom, keď bolo zatknutých viaceri predstaviteľov disentu a po vyhlásení výnimočného stavu v Poľsku. Za definitívny koniec obdobia rozmachu nezávislých aktivít možno považovať zánik časopisu *Kontakt* roku 1983.

⁴⁴ ŠIMULČÍK, J.: Slovenské katolícke samizdatové periodiká v rokoch 1969–1989. In: Viera a život, apríl 1997, roč. VII., č. 2, s. 147–175.

⁴⁵ LESŇÁK, R.: c. d., s. 205–206.

⁴⁶ ŠIMULČÍK, J.: Slovenské katolícke samizdatové periodiká v rokoch 1969–1989. In: Viera a život, apríl 1997, roč. VII., č. 2, s. 147–175.

4. 1983-1987. Je to obdobie últmu činnosti nezávislých iniciatív. Za jeho symbolický začiatok možno označiť už spomínaný zánik *Kontaktu* roku 1983. Príčinou bola atmosféra rezignácie na možnosť dosiahnuť zmene politickej atmosféry po potlačení demokratického hnutia v Poľsku a rastúca apatia v spoločnosti, ale aj zostrenie represií proti nezávislým iniciatívam. Hoci na istý čas prestalo vychádzať samizdatové periodikum v okruhu umeleckého undergroundu, resp. občianskeho disentu (s výnimkou časopisu *Altamira*, ktorý vychádzal v rokoch 1983-1985 raz ročne a redigovali ho Ján Langoš, Boris Lazar a Martin Klein), v rokoch 1981-1989 vyšlo v samizdate na Slovensku viac než 150 knižných titulov. Viacerí príslušníci disentu toto obdobie zostrenej izolácie v spoločnosti ľažko znášali a niektorí z nich, napr. výtvarník Igor Kalný a básnik Tomáš Petřív spáchali samovraždu.⁴⁷ Hoci sa represívny kurz režimu zostril, v spoločnosti začínala narastať nespokojnosť s panujúcimi pomermi a v ekonomike sa začali výraznejšie prejavovať krízové javy. Kríza sa prehľbovala v celom systéme tzv. sovietskoho bloku, najmä po smrti Leonida Iljiča Brežneva a komunistická moc začala postupne strácať autoritu vo verejnosti. Aj napriek tomu verejnoscť po sovietskej invázii do Afganistanu a potlačení demokratického hnutia v Poľsku neverila v možnosť zmeny a existenciu komunistického režimu považovala za nezvratný fakt. Jediný okruh nezávislých iniciatív, ktorý sa kontinuálne rozvíjal aj v tomto období, bol kresťanský disent. V jeho prostredí sa aj naďalej, napriek zintenzívneniu represívnych zásahov moci proti prejavom nezávislého myšlenia, rozvíjalo vydávanie samizdatových periodík, ktoré najmä v druhej polovici 80. rokov postupne zahŕňali všetky oblasti spoločenského života - začínajúc kultúrou, históriou, spoločenskými vedami, výchovou a vzdelávaním detí a mládeže, končiac politickými otázkami.⁴⁸

5. 1987-1989. Rok 1987 je vo vývoji nezávislých iniciatív zlomovým. Umelecký underground, majúci prinajmenšom duchovne blízko s prostredím občianskeho disentu, obnovuje vydávanie samizdatových periodík. Začali vychádzať časopisy *K* (redakciu tvorili J. Budaj, I. Hoffman, J. Langoš a M. Šimečka ml.) a *Fragment* (redakciu tvorili Jiří Olič, Oleg Pastier, F. Mikloško). Nezávislé iniciatívy začínajú so svojimi aktivitami prenikať na verejnoscť. Významným medzníkom bolo v tomto smere legálne vydanie zborníka *Bratislava nahlas* (1987), ktorý kritizoval stav životného prostredia v Bratislave i celkovú duchovnú a morálnu atmosféru v spoločnosti. Tento samizdat, vydaný členmi bratislavskej mestskej organizácie Slovenského zväzu ochrancov prírody a krajiny, vyvolal negatívne reakcie komunistickej moci. Hoci sa usilovala dosiahnuť trestné stíhanie jeho autorov, významnou skutočnosťou bolo, že v radoch samotného komunistického establishmentu sa nepodarilo dosiahnuť v otázke postihu autorov a vydavateľov konsenzus. Pokusy o perzekvovanie bratislavských ochranárov za publikáciu *Bratislava nahlas* odsúdil poslanec SNR za KSS a člen ÚV KSS Vladimír Mináč a jeho vystúpenie preniklo na verejnoscť.⁴⁹ Hoci autorov materiálu vyšetrovala ŠtB a Generálna prokuratúra, nakoniec s výnimkou dvoch postihov v zamestnaní nedošlo k iným

⁴⁷ PASTIER, O.: c. d., č. 5, s. 129-134.

⁴⁸ Bližšie pozri: LESŇÁK, R.: c. d.

⁴⁹ Ponovembrové Slovensko I-II., c. d., s. 91.

prípadom represií voči autorom publikácie. Kresťanský disent na verejnosť vystúpil usporiadaním „sviečkovej demonštrácie“ 25. 3. 1988.⁵⁰ Podstatne vzrástla aktivita veriacich i účasť na cirkevných obradoch, resp. na pútiach. Na Slovensku mala veľký ohlas petícia *Podnetky katolíkov na riešenie situácie veriacich občanov v ČSSR*,⁵¹ ktorá žiadala obnoviť riadny náboženský život v krajinе a rešpektovať náboženské slobody. Veľká časť (približne 300 000) z jej 600 000 signatárov pochádzala zo Slovenska.⁵² Možno povedať, že kým do rokov 1987-1988 nezávislé iniciatívy, resp. alternatívne skupiny v celom Československu živorili na okraji politického a spoločenského diania, v týchto rokoch začali prenikať na verejnosť a štátna moc musela zobrať na vedomie ich existenciu a rátat s ich vplyvom na obyvateľstvo. Stali sa súčasťou politického diskurzu aj na Slovensku. Akcelerácia vývoja neobišla ani občiansky disent. Opäťovne začali vychádzať samizdatové časopisy, ktoré sa však začali výraznejšie profilovať ako politické. Začiatkom roku 1988 sa časopisy *Fragment* a *K zlúčili* do časopisu *Fragment K*.⁵³ Tento časopis, podobne ako neskôr kresťanskodemokraticky orientované *Bratislavské listy* vydávané J. Čarnogurským, uvádzal už aj mená a adresy vydavateľov, resp. redaktorov.⁵⁴ V bratislavskom občianskom disente sa sformovala koncom roku 1988 aj prvá organizačná jednotka. Šlo o slovenskú skupinu Hnutia za občiansku slobodu, ktoréj zakladateľmi boli J. Čarnogurský, M. Kusý, V. Maňák, H. Ponická a A. Selecký.⁵⁵ Aktivity smerom k verejnosti začala v radoch maďarskej menšiny po odchode M. Duraya do zahraničia vyvíjať skupina mladých liberálne orientovaných intelektuálov vedených Károlym Tóthom. Uskutočnili sa zároveň prvé kontakty maďarských disidentov so slovenskými. Signály smerom k opozícii začali od roku 1988 vysielať aj určité skupiny z radov KSS. Okrem už spomínaných verejných vystúpení V. Mináča to boli mladí vedeckí pracovníci Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSS, reprezentovaní najmä Petrom Weissom a Pavlom Kanisom, ktorí na stránkach týždenníka *Nové Slovo* akcentovali nevyhnutnosť urýchliť reformy v spoločnosti aj v oblasti vnútornnej politiky.⁵⁶ Sprostredkovateľom medzi týmito kruhmi a nezávislými iniciatívami bol filozof Boris Zala. Vhodnou platformou na nadviazanie takýchto kontaktov a dosiahnutie celospoločenského konsenzu sa zdala byť diskusia o príprave novej československej ústavy, v rámci ktorej na Slovensku často zaznievala požiadavka na vypracovanie samostatnej ústavy SSR. Neformálna skupina, ktorej cieľom bola príprava zásad alternatívnej ústavy,⁵⁷

⁵⁰ Bližšie pozri: ŠIMULČÍK, J.: Čas svitania. Sviečková manifestácia – 25. marec 1988. Vydavateľstvo Michala Vaška, Prešov 1998.

⁵¹ Podnetky katolíkov na riešenie situácie veriacich občanov v ČSSR. In: November 1989 a Slovensko, c. d., s. 185-199.

⁵² OTÁHAL, M.: c. d., s. 60; Šimulčík, J.: Katolícka cirkev a nežná revolúcia 1989. Vydavateľstvo Michala Vaška – Nadácia Milana Šimečku, Prešov – Bratislava 1999, s. 14.

⁵³ PASTIEROVÁ, L.: c. d., s. 49-57.

⁵⁴ LESŇÁK, R.: c. d., s. 162.

⁵⁵ KUSÝ, M.: c. d., s. 217.

⁵⁶ Ďalšou podobnou iniciatívou bol Klub Leninskej iskry, založený v roku 1987 z iniciatívy niektorých bývalých členov KSS (napr. Igora Cibulu) a vtedajších členov KSS (napr. Jozef Moravčík), v roku 1988 pokračujúci vo svojej činnosti pod názvom Spoločenskovedné fórum Dialóg. ŽIAK, M.: Slovensko medzi napredovaním a úpadkom. Bratislava 1988, s. 25-27.

⁵⁷ KUSÝ, M.: c. d., s. 218; Zala, B.: Cesty k demokracii. Print-servis, Bratislava 1993, s. 9-13.

sa schádzala v posledných dňoch existencie komunistického režimu. Jej iniciátorom bol J. Langoš. Oživili sa tiež aktivity A. Dubčeka a jeho priaznivcov, okrem Dubčekových verejných vystúpení šlo predovšetkým o kontakty s pražskými aktivistami Klubu za socialistickú prestavbu Obroda. Dôležité však je, že do protirežimných aktivít sa začali zapájať aj ľudia, ktorí dovtedy v nezávislých iniciatívach nepracovali a ani sa nijakým spôsobom opozične neprejavovali. Okrem už spomínanej petície katolíckych veriacich iniciovanej moravským katolíckym aktivistom Augustínom Navrátilom, mala na Slovensku úspech aj petícia *Niekoľko viet*,⁵⁸ požadujúca demokratizáciu politických pomerov. V rámci celého Československa ju podpísalo 40 000 ľudí, jej cieľom bolo vytvoriť názorovú a programovú platformu spoločné pre príslušníkov deklarovanej politickej opozície a opozične orientovaných občanov pôsobiacich v rámci legálnych štruktúr spoločnosti. Vývoj na Slovensku, podobne ako v rámci celého Československa, akceleroval v druhej polovici roka 1989, keď sa katalyzátorom urýchľujúcim narastanie opozičných nálad vo verejnosti stal v prípade Slovenska proces s tzv. bratislavskou päťkou, ktorý vyvolal množstvo protestných rezolúcií práve z kruhov občanov pôsobiacich v tzv. legálnych štruktúrach. Dôsledkom represívnych opatrení sa stalo zblížovanie jednotlivých opozičných skupín i opozície ako takej s ostatnými kriticky orientovanými občanmi,⁵⁹ pričom značnú rolu zohrávali bratislavskí ochrancovia životného prostredia a ich časopis *Ochrana prírody*, na ktorého stránkach boli uverejňované príspevky ľudí, majúcich prinajmenšom blízko k otvorenej opozícii a ktorí nemali možnosť publikovať v ostatných oficiálnych periodikách. Nespokojné skupiny pôsobiace v establishmente KSS sa v tomto období, bezprostredne predchádzajúcim pádu komunistického režimu, do opozičných aktivít nezapojili, preto na rozdiel od Maďarska, ZSSR, Bulharska, Rumunska a do značnej miery aj Poľska v rozhodujúcich okamihoch stratili reformné skupiny vnútri komunistickej strany v Československu politickú iniciatívu.

Protirežimné aktivity na Slovensku v 70. a 80. rokoch sa vo viacerých aspektoch líšili od aktivít v období rokov 1948–1968. Od roku 1953 nebol zaznamenaný v Československu prípad násilného či ozbrojeného protirežimného vystúpenia. Pre 70. a 80. roky nie sú typické ani spontánne protirežimné vystúpenia, akými boli napr. zhromaždenia vysokoškolákov roku 1956. V 70. a 80. rokoch na Slovensku nie je zdokumentovaná aktivita nijakého opozičného alebo nezávislého zoskupenia, ktoré by pôsobilo výlučne na konšpiratívnom princípe, hoci v 50. a 60. rokoch podobné pokusy boli zaznamenané. Na rozdiel od 60. rokov nebolo možné po čistkách v KSČ v rokoch 1969–1970 vyvíjať opozičné aktivity v rámci oficiálnych štruktúr. Až koncom 80. rokov možno hovoriť o istom pohybe v komunistických elitách. Na rozdiel od 60. rokov sa nezávislé myslenie mohlo rozvíjať výlučne mimo oficiálnych publikáčnych kanálov až do roku 1987, keď došlo k uvoľneniu cenzúry v kultúrnych a uměleckých periodikách. Nezávislé iniciatívy mali v slovenskej spoločnosti až do roku 1987 marginálne postavenie a nachádzali sa v izolácii. Až po roku 1987 bol režim nútenej vziať na vedomie ich exis-

⁵⁸ Text výzvy „Niekoľko viet“. In: November 1989 a Slovensko, c. d., s. 60.

⁵⁹ ŽIAK, M.: Spomínanie 3. In: OS, august 1999, č. 8, s. 43–48.

tenciu ako svojho oponenta. Tým sa normalizačný režim líšil od režimu A. Novotného, kde sa existencia opozície (napr. v spisovateľskej organizácii, v tlači a inde) stala závažným faktorom vnútropolitického diania prinajmenšom od roku 1963 v českých krajinách i na Slovensku. Významným medzníkom pre pôsobenie protirežimných aktivít boli roky 1969-1970, ktoré znamenali pre nezávislé iniciatívy zlom a prerušenie kontinuity vo vývoji.

Na rozdiel od Česka na Slovensku normalizácia znamenala prakticky zánik reformného komunizmu. Občiansky disent, ktorý naď do značnej miery nadvázoval, mal najväčšie problémy s vlastnou sebaorganizáciou a hľadaním kontinuity s aktivitami zo 60. rokov. Naopak, podzemné kresťanské aktivity sa ocitli v komparatívnej výhode, lebo ich organizátori boli prepustení v väzníc v 60. resp. až koncom 60. rokov, nepôsobili nikdy v oficiálnych štruktúrach a preto bolo pre nich menším problémom vyrovnať sa s realitou normalizačného režimu. Nové formy pôsobenia, mimo rámca oficiálnych štruktúr, muselo hľadať aj hnutie maďarskej menšiny. Jej aktivisti, najmä z radov zakladajúcich členov Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny v Československu (M. Duray, L. Nagy, neskôr k nim pribudol Alexander Varga), patrili k aktivistom maďarskej menšiny a organizátorom jej nezávislého politického života koncom 60. rokov na pôde legálnych štruktúr Csemadoku a bývalého ČSM. Novými javmi sa stali vznik umeleckého undergroundu, reagujúceho na násilné prerušenie kontinuity v oblasti kultúry a pozostávajúceho z ľudí, ktorí sa väčšinou ani nepokúšali presadiť v oficiálnej kultúre a vznik ekologického hnutia, reagujúceho na aktuálne civilizačné výzvy. Opačným javom diskontinuity s politickým dianím 60. rokov je aktívna účasť niektorých protagonistov tzv. obrodného procesu i liberalizácie z predchádzajúcich 60. rokov na normalizáciu.

Na druhej strane v porovnaní s predchádzajúcim obdobím sa obdobie normalizácie líšilo samotnou existenciou možnosti vytvárať paralelné štruktúry, pričom nebola trestne stíhaná samotná participácia na činnosti nezávislých iniciatív (napr. podpis úvodného vyhlásenia Charty 77, vydávanie samizdatu a ī.). Nazdávam sa, že k tomu došlo vďaka vhodnému načasovaniu úvodného vyhlásenia Charty 77 na obdobie nasledujúce bezprostredne po tom, čo v Československu vstúpil do platnosti Medzinárodný pakt o občianskych a politických právach a Medzinárodný pakt o hospodárskych, sociálnych a kultúrnych právach. Ďalším faktorom bolo rastúce zapojenie sa sovietskeho bloku do medzinárodných politických a ekonomických procesov a z toho vyplývajúca nemožnosť úplne ignorovať názory západných štátov na vnútropolitické dianie. Napokon k tolerovaniu existencie nezávislých iniciatív prispela hlboká kríza vládnej ideológie, ktorá stratila schopnosť ďalšieho vývoja a reagovania na duchovné výzvy. Hlavným cieľom predstaviteľov režimu sa stalo dosiahnutie vnútropolitickej stability a udržanie si vlastných mocenských pozícií. Preto sa normalizačný režim uspokojoval s lojalitou obyvateľstva a vonkajšími prejavmi aktívnej podpory. Na rozdiel od režimov v Poľsku a v Maďarsku v 70., ale najmä v 80. rokoch, však komunistický režim v Československu na dosiahnutie svojich cieľov, spočívajúcich v totálnom ovládaní všetkých sfér verejného života i súkromného života občanov

nerezignoval. Nesiahal sice k masovým represáliám ako v 50., resp. začiatkom 70. rokov, ale používal iné prostriedky, napr. toleranciu klientelizmu a korupcie, podporu konzumného spôsobu života, ale najmä systém odstrašujúcich diferencovaných adresných represií. Preto nemožno hovoriť o tom, že by normalizačný režim stratil svoj totalitný charakter. Ten si, na rozdiel od Poľska a Maďarska, udržal totalitný charakter, spočívajúci v kontrole politického systému, spoločnosti i ekonomiky pri najmenšom do roku 1988. Hoci aj potom si komunistická strana udržala kontrolu nad politickým systémom, do politického diskurzu výraznejšie vstúpila občianska spoločnosť, ktorá tento systém spochybnila. Oslabila sa aj dominancia politickej sféry nad ekonomickým životom krajiny. Preto až po roku 1988 môžeme hovoriť o postupnej detotalitarizácii normalizačného režimu a jeho premene na komunistický autoritatívny režim.⁶⁰

⁶⁰ Bližšie pozri: BRZEZIŃSKI, Z.: *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in 20th Century*, London 1989.

November 1989 na Slovensku

Súvislosti, predpoklady a dôsledky

Štúdie a úvahy

Editori: Doc. PhDr. Jan Pešek, DrSc. – Doc. PhDr. Soňa Szomolányi, PhD.
Redaktorka: PhDr. Vlasta Jaksicsová

Zborník je súčasťou programu November 89, ktorý Nadácia Milana Šimečku realizovala v roku 1999

© Nadácia Milana Šimečku, Historický ústav Slovenskej akadémie vied
a Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského

ISBN 80-89008-00-3